

Några anteckningar
om
myrjärnstillverkning och smide i Härjedalen i gångna tider.

På många ställen i Härjedalen, särdeles i landskapets östliga och mellersta delar, träffar man invid eller i grannskapet af äldre boningsplatser nu merendels mosshöljda högar af slag, af allmogen kallade *blästerhöga*. Stundom finner man dessa högar midt ute i villande skogen, då vanligen i brädden af någon större myr. Dessa slaggsamlingar äro otvetydiga vitnesbörd om att på sådana ställen järntillverkning fordomdags egt rum.

Någon gång finner man ock själfva ugnen, i hvilken järnet utsmältes eller »brändes», såsom det i orten sägs. En sådan ugn kallades *bläster*, af blåsa (i Härjedalens ortsmål *bläse*, perf. *blissi*, hvaraf uttrycket *blissijärn*), enär malmens utsmältning skedde under blåsning med bälgar, såsom längre fram skall beskrifvas. Dylika blästrar eller blästergropar äro ännu att se exempelvis i trakten af Linsälls kyrkby, där för ett tiotal år sedan en tämligen väl bevarad ugn iaktogs af den, som skrifver detta, invid myren sydost om byn och en annan invid Linåns os eller utlopp i Ljusnan söder om denna älf. På sistnämnda plats voro slagghögarna ymniga, och en liffig myrjärnstillverkning synes ha där bedrifvits. Må hända var det just här, som den namnkunnige arkiatern Urban Hjärne vid sin resa genom provinsen år 1685 besåg »jernbruk», i hvilka man af

myrmalm smälte osmundsjärn. Ty dessa »jernbruk» besågos under färden mellan *Glisberg* och *Vik* (nuvarande Glissjöberg och Hede-viken), de på den tiden å ömse sidor närmast varande gästgifvargårdarna.¹

Såsom minnesmärken efter denna handtering äro äfvenledes att räkna de gamla kolbottnar, hvilka en och annan gång ses vid malmförande träsk och vattendrag och nu vitna om sin ålder därigenom, att grofva träd befinnas hafva vuxit upp och ruttnat ner på bottarna. Af alt att döma är Kolsätts redan under medeltiden omtalade by i Älfros socken ursprungligen en dylik smält- och smidesplats, som synbarligen fått sitt namn (Kol-säter, »Kolvallen») af att där i förening med fäbodväsende kolning i myckenhet egt rum, hvilket också traditionen förmäler. En i senare tid namngifven plats i öfre delen af provinsen bär också af liknande anledning namnet *Kolvallen*, en annan *Kolo-viken* (af *kolo*, kola).²

Äfven ortnamn i de olika socknarna erinra om myrjärnstillverkningen, såsom *Blästerheden* i Sveg vid byn Glissjöberg, *Blästermyran* vid Glöte i Linsäll, *Blästerhögen* vid Linsällsjön, *Blästermyran* strax väster om Hede kyrkby m. fl.

Hur primitiva de förefalla oss dessa verkstäder, i hvilka under bar himmel den utur myrar och skogsvatten sammanhemtade malmen utsmältes till smidbar metall, de äro ändock minnen af en fordom ingalunda obetydande industri. Osökt får man emellertid vid betraktandet af dem anledningar att betänka, med hvilka jättesteg odlingen äfven på detta område under de senaste århundradena gått framåt. Ännu för tre till fyra århundranden till baka egde här i obygden en järntillverkning rum, som i all sin enkelhet stod på höjden af hvad man då kunde i den vägen, i det man ej kände någon bättre metod att framställa järn än att med ved eller kol bränna det i den meterhøga blästerugnen. Den, som nu under sin vandring i skogen stöter på en dylik blästergrop, i hvilken för hvarje »bränning»

¹ Skildringen af denna resa, *Resa genom Upland, Norrland och Norrige*, är första gången tryckt i GÖRWELLS *Nya Sv. Biblioteket*, 1752.

² Se ERIK MODIN: *Härjedalens ortnamn och bygdesägner*. Stockholm 1902, s. 74, not. (*Svenska landsmälen* 19: 2).

blott ett eller annat tiotal kg järn erhöles, och tillika sett de flere tiotal meter höga masugnsskorstenarna vid järnbruken, där vid hvarje »utslag» tusentals kg tackjärn vinnas, han förstår de jättesteg, som tagits. Dem här nu Härjedalen icke fått vara med om att taga, om ock en ansats därtill gjordes. I stället har järntillverkningens industri härstädes, så väl i den ursprungliga mindre skalan af allmogenäring som i större af bruksrörelse alldeles tynat bort — tills vidare åtminstone. Den förra dog ut som föråldrad, den senare af brist på kommunikationer. Med dessa anteckningar må dock några minnen bevaras från denna industris barnålder äfvensom från därmed sammanhängande smidesverksamhet i orten.

* * *

Sedan hvilken tid myrjärnstillverkningen bedrifvits i Härjedalen kan visserligen nu ej med visshet bestämmas. Men då det är känt, att smältning af myrjärn måste i vårt land hafva förekommit redan under den äldre järnåldern,¹ kan man med stor sannolikhet antaga, att det ej dröjde länge efter ortens bebyggande (hvilket som bekant enligt gamla norska sagor skall hafva skett under den yngre järnåldern), förr än man kom på den tanken att tillgodogöra sig den mångenstädes i myrarna, skogssjöarna och spakflytande åar förefintliga malmen. Redan de första nybyggarna torde från sina förra hemvist hafva fört med sig färdigheten att uppsöka och bearbeta denna, och då någon större omkostnad, hvad redskap beträffar, ej kräfdes därför, kunde man så mycket lättare slå sig därpå. Till en början var det väl endast till husbehof, som man brände sitt järn. Men på en ort som denna, hvarest jordbruket ej kunde komma till någon större utveckling, var det ock naturligt, att man sökte bereda sig andra näringskällor vid sidan af boskapsskötseln, jakten och fisket. Sålunda blef också järntillverkningen en sådan, i det man till angränsande orter började afyttra öfverskottet af det man vunnit för eget behof.

¹ Se härom bl. a. O. ALMGREN: *Sveriges fasta fornlämnningar från hednatiden*. Stockholm 1904. S. 15.

Om följaktligen järnberedningen redan under medeltiden förekom här, ha vi dock ej sett sådan uttryckligen omnämnd i några äldre urkunder rörande Härjedalen än från midten af 1500-talet. Men redan vid denna tid visar sig denna näringsgren så pass betydande, att en del af krono- och prästetionden utgjordes i järn.

I fogderäkenskaperna af år 1568 och 1569 uppgifves skatteafgålden i järn för hela Härjedalen till:

Prostgåffue Iern 1 skeppund 9 Lā 9 marker

tiende Iern 1 » 2 » 12 » .

»Prostgåffue Iern» utgick enligt förenämnda räkenskaper med 4 marker för hvar bonde.

I mantalslängderna för samma tid förekommer ej så sällan yrkesbenämningen *smedh* eller *smidh*. Så t. ex. de 1564 i Öfverbergs by i Sveg samtidigt skrifna åboarna *Jöns* och *Per smedh*. Man kan däraf sluta sig till, att ej så få vid sidan af hemmansbruket egnade sig åt denna handtering, hvarom också många gamla gårdsnamn — *Smess*, *Opp i smejja* o. dyl. — i skilda delar af landskapet från denna och senare tid vitna. I ett »Register på rappadt godz» (krigsbyte) från svenskarnas infall i Härjedalen under det nordiska sjuårskriget äro upptagna äfven åtskilliga bläster- och smidesredskap, såsom *bläster-tång* och *bläster-kåffua* (?), *Iernn feller*, *smidietänger* m. m.

Under 16- och 1700-talen fingo järntillverkningen och det i samband därmed öfvade smidet än större betydelse. Näst boskapskötseln räknades de nu såsom ortens förnämsta näringsfång. Ett stort antal bönder var tillika smeder. Vid ansökning inför Svegs häradsting år 1700 om brandstod för ej mindre än 5 stycken genom våld i olika byar afbrända smedjor betygades, att »sådana Smidior äro de hus, derest bonden mästa sitt arbete drifwer och sin näring har utaf». Och man började också att för smidet taga vattenkraften i anspråk, såsom man finner däraf, att följande år, 1701, omtalas en fem bönder i Lillhårdals kyrkby tillhörig *Ströömsmidia*, hvilken genom våld förstörts, och som värderades till 50 daler smt.

Till följd af den omfattning myrjärnshandteringen sålunda fått, ansågs den numer så utmärkande för orten, att när under senare

hälften af 1600-talet de särskilda landskapens vapen blefvo bestämda, Härjedalen i sitt vapen och sigill erhöill insignier, hvilka just erinra om denna handtering, i det de samma visa ett smedjestäd, tång (sax) och två hammare.¹ Äfven de vid samma tidpunkt tillkomna sockensigillen fingo sinnebilder af myrjärnssmidet. Så visar *Svegs* en hästsko och en plogbill, *Lillhärjalds* en slipstensvef, en järntacka och en hammare (?), *Öfverhogdals* en slägga. (Se nedanstående bilder.)

51. »Herjeådalarnas Landz Signet»

(Sigillum Herjeådalense).

Efter ett lackaftryck från 1758.

52. Svegs sockensigill.

Efter ett lackaftryck af det gamla,
nu förkomna sigillet, antagl. från
1600-talet.

Järn och smiden nämnas ofta som bytes- och handelsvaror i handlingar från denna tid. Af köpehandlingar finner man äfvenledes, att betalningar man och man emellan ej sällan erlagts i smide; så och så mycket erhöill säljaren i reda penningar, så och så mycket i *liar* t. ex. Dylika uppräknas också vid arfskiften såsom utlösen arfvingarna emellan. I synnerhet tyckes detta varit förhållandet i Lillhärjald, hvartill anledningen torde varit ej så mycket, att smide

¹ »Landsens Signet» eller landskapssigillet, som nämnes i ett tiondekontrakt af år 1695, förekommer brukadt åtminstone så tidigt som under de sista årtiondena af 1600-talet, men tillkom sannolikt ej så långt efter landskapets återförening med Sverige genom freden i Brömsebro (år 1645). Att landskapet därförinnan ej egde något sigill framgår bl. a. af invånarnas förklaring i sin vid Svegs kyrka den 15 okt. 1568 till hertig Johan (kon. Johan III) afgifna trohetsförsäkran, i hvilken det sägs: »effter denne lansenden sellfuer innted sinnerlig insegel hafue» (orig. i Kungl. Riksark.). Det här ofvan återgifna sigillet finnes, ehuru i en från originalet afvikande form, afbildadt äfven på titelbladet af Hülphers beskrifning öfver Härjedalen.

Af landskapsvapnet finnes en bild i »Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar». Äfven detta har i en senare, numera dock vanlig framställning erhöillt ett annat utseende än det ursprungliga.

där idkades i större omfattning än i andra socknar, som fast mer, att denna sockens åboar, härdölarna, voro mellanhänder för en del af de smidesvaror, som försåldes från Dalarna, hvarest äfvenledes myrjärnstillverkningen af gammalt florerade. Mest var det liar (jår), som de där köpte och tillbytte sig för att sedan afyttra på andra orter, äfven till Norge. En gammal för ett årtionde sedan affiden härdöl, hvilken i yngre år gjort dylika handelsfärder mellan Kopparberget (Falun) och Norge, svarade mig på förfrågan hvad en i Trondhjem inköpt selkrok kostat honom: »Jä' ga' tri jår för'n.»

Handeln var dock som bekant denna tid ej fri. Den hade alt sedan medeltidens slut varit städernas privilegium, och äfven varu-

53. Lillhärdåls sockensigill.

I bruk 1708 och troligen tidigare.
Ännu i behåll. Efter ett lackaftryck.

54. Öfverhogdals sockensigill.

Förkommet genom brand 1899.
Efter ett lackaftryck.

byten landtmännen emellan fingo enligt gällande författningar ske »allenast till deras föda och uppehälle», men ingalunda till »öfverflöd». S. k. *landsköp* eller gårdfarihandel med matvaror, skinn och hussløjdalster, såsom smiden o. d., voro i följd däraf vid sträng plikt förbjudna. Då det oaktadt en betydande mängd järn och smide utbyttes från Härjedalen mot spannmål och andra lefnadsförnödenheter, skedde denna köpslagen dels i smyg, dels lyckades man ock därtill utverka sig öfverhetens tillstånd under vissa vilkor. Härjedalsallmogen synes i detta som i åtskilliga andra afseenden, t. ex. beträffande roteringen, varit särskildt gynnad, hvilket väl åter hade sin grund dels i ortens karga natur, dels däri, att man genom en mild behandling ville stärka det återvunna landskapets trohet mot den svenska kronan. Så finna vi, hurusom dess bebyggare vid upprepade tillfällen tillerkändes vidgad frihet till handel

med omgifvande bygder. Vid landsting i Svegs prästgård den 21 februari 1662 inför guvernören Johan Oxenstierna begärde »dalamännen» — såsom härjedalingarna i den tidens handlingar oftast nämnas — »lof och tillstånd att få resa med deras ringa afvel och smide till Helsingaland och andra orter i Nordlanden, dersamma städis att tillbyta sig spannemål, Lin, lärft och andra nödiga vahrer, som till deras hushåll fordras och här i landet icke falla». Och tillstaddes dem detta under vilkor, att »den ena Bonden med den andra förbyter sådana vahrer, som tarfvorna å begge sidor fordra, och ej mera af hvardera sorten än han till eget husbehof kan nyttia; och när denna allmoge i sina utresor icke annorledes förhålla sig, skola städernas utridare eller andra icke fördrista sig dem i någon motto utplatsa, hindra eller besvära». 1683 fingo de lof att sälja sitt smide äfven i Ångermanland liksom förut i Helsingland och Medelpad, eftersom den nyinrättade tullen i Norge gjort, att de ej med någon fördel kunde sälja där; och 1690 gjorde de hos landshöfdingen ansökan om att i Hernösand få en marknad vid midsommartiden för att där kunna utbyta sitt smide mot fisk.

Om smidets betydenhet i orten talar också HÜLPHERS i sin beskrifning (tr. 1777), hvori han särskildt med afseende på Svegs socken säger, att »Myrjerns-Smide fordom varit ortens största handtering . . . åtskilliga Smiden af Plogbilar, Yxor, Hästskor m. m., isynnerhet Saltkittlar, hafva då blifvit tillverkade samt årligen till Norrige och andra orter försålde». »Men — tillägges det — »ehuru på sådan malm ännu icke är någon brist, har dock samma närings-sätt så aftagit, att det nu endast af några visse idkas till ortens behof». Äfven TUNELD i sin geografi (1794) talar därom. »Myrjärns-smidet», säger han, »har i förra tider varit landets förnämsta handtering; det idkas ännu till husbehof och någon afsalu i alla socknar, och är på myrjärnsmalmen ännu ett rikt förråd. Mycken handel drifves med de norske medels saltpannor, ståls och smides föryttrande.» Det samma framgår också af en år 1821 till Landt-hushållningssällskapet i Jämtlands län ingifven »Kort enfaldig Berättelse om Öfverhogdals Socken». »Forntidens jordbrukare», heter det i nämnda berättelse, »allt intill 1750-talet, satte icke något värde

på åkerskötseln utan arbetade mera på jernstillverkning af myrmalm. Af detta jern såldes väl någon del oarbetadt, men större delen deraf upparbetades med handhammarsmide till sänksten och stora kittlar, som utfördes till Norrige. Norrmännen voro ganska angelägna om sänksten till sin fiskredskap och kittlarna att koka salt uti, hvarföre de ock kallades saltkittlar.»

Angående arten af de smidesartiklar, som här brukade tillverkas och till andra orter utföras, finnes uti *Palmköldska samlingen* i Uppsala universitetsbibliotek följande upplysande, af häradsfogden Oluf Pärsson Ströhm i Sveg år 1670 uppgjorda förteckning: »Specification uppå sådant godz, som invånarne uti Heriådahlarne plägar öra till Norigie, nembl.:

	(Saltpannor
	Lijar
	Sågblader
	Hästskeor o. Söm dertill
»Förarbetat järnsmijde som består uti	Yxor
	Jerndörrar
	Sljppstenswäffwar
	Plogbijlar
	Ahlbijhlar.»

För afyttrandet af smidet måste långa och mödosamma utresor göras åt skilda håll, flere tiotal mil. Vanligen företogos dessa resor om vintern, när körvägar voro att tillgå. Sommartiden måste alt klöfjas på hästryggen, hvarföre man då mera sällan låg i köpfärd. Men att man icke skydde sådana äfven under denna årstid synes af den ofvan nämnda ansökningen om marknad i det aflägsna Hernösand.

Af det anförda framgår, att myrjärnshandteringen i Härjedalen, särskildt järnbränningen, hade sin blomstring före midten af 1700-talet. Efter den tiden kan den betraktas som en småningom utdöende näring.

Sin största omfattning har den haft i de nedre eller östligare socknarna, den gamla hufvudbygden Sveg med dess annex Öfverhogdal, Älfros och Linsäll (byalag i Sveg intill 1778) samt Lill-

härdaal. Där äro minnesmärkena efter den samma talrikast så väl hvad beträffar slaggvarp och gamla blästrar, som de om denna handtering erinrande lokal- och ortnamnen. I de öfre socknarna, Hede med Vemdalen, Tännäs och Storsjö, är det blott sparsamma spår vi finna därutaf, men i stället så mycket färskare. Hülphers omnämner, att i Hede på hans tid ännu »litet Myrjärns-Smide idkas af en och annan Socknebo». Det har i denna socken bibehållit sig till och med längre än, så vidt vi känna, på något annat ställe i vårt land, i det den siste myrjärnsbrännaren, smeden *Jon Nilsson* i Hede kyrkby, lefde ända in på 1880-talet. Han tog malmen från Sandbäcken och hade smältugn med bläster, drifven af vattenkraft, vid Tvärån $\frac{1}{2}$ mil söder om byn.

Någon husbehofsbränning af järn skall också hafva försökts i Tännäs. Där gjordes emellertid äfven vid tiden för den i denna socken uppspirande bärgrverksrörelsen i midten af 1700-talet ett försök att i större skala utnyttja myrmalmen. Vid »Hen nedals myrjärnsbläster» bedrefs då en tid järntillverkning af »Ljusne och Ljungdals kopparverks participanter», så som kan ses af ett i Härjedalens fornminnesförenings samlingar befintligt vedleveranskontrakt af den 11 aug. 1752. Enligt detta förpliktigade sig Storsjö byamän vid tjugu dalers vite att på första vinterföre framskaffa 30 lass ved till mans, eller 180 lass för de 6 åboarna till sammans, till ett pris af 12 öre kpmt pr lass, i och för bränningen af malmen.

När myrjärnsbränningen helt och hållet upphörde i de nedre socknarna, är ej närmare bekant. Men att den åtminstone i svegbygden ej fortgick längre än framemot 1700-talets slut, kan man förstå af Hülphers ofvan anförda uppgift äfvensom däraf, att man från tredje mansled till baka vet endast att berätta om tillverknings-sättet.

Jöns Persson på gården Backen i Ytterberg (f. 1790, † på 1880-talet) säges i Sveg hafva varit den siste, som var med om myrjärnsbränning; detta i hans pojkår. Han omtalade, att när bränningen och smidningen gingo riktigt väl, fick man påräkna omkring 5 marker järn på dagsverket.

Hvilka orsakerna kunnat vara till att man öfvergaf detta näringsfång, är tydligt nog. Så väl i angränsande trakter af Dalarna och Helsingland som inom Härjedalen själf uppstodo vid denna tid järnbruk, vid hvilka man med tillämpning af nyare arbetsmetoder kunde tillgodogöra sig äfven den hårdsmältare, men lättare tillgängliga och rikliga bärgmalmen. Sådana bruk voro i Dalarna Furudal (anlagdt 1709), i Helsingland Voxna och i Härjedalen Ljusnedal, hvarest efter 1758 en lönande järnbruksrörelse aflöste det äldre kopparverket. I någon täflan med dessa kunde den som husbehofsnäring idkade myrjärnshandteringen icke ingå, och så dog den ut.

* *

Hemsmidet fortfor dock längre. Och ännu i våra dagar hafva i de nedre härjedalsbygderna funnits ej så få goda yrkessmeder, hvilka förarbetat järn i synnerhet från de ofvan nämnda bruken, från hvilka det vintertiden kunde hemföras öfver skogarna. Vid köp af järn från bruken i Dalarna och Helsingland voro en tid losfinnarna ofta mellanhänder. Det järn, som härjedalssmederna genom dem erhöillo, kallades gemenligen *tjyvjärn*, emedan brukssmederna vid tillverkningen smugglade undan sådant och till underpris eller vanligen i utbyte mot brännvin afyttrade det till finnarna, som i sin tur försålde det vidare.

Smidesskickligheten var af gammalt hos enskilda yrkesutöfvare högt uppdrifven och alstren af denna hemslöjd, såsom redan visats, mångahanda. Bland annat tillverkades äfven goda bössor på flere ställen i landskapet, såsom i Kolsätt och Härrö. En i jaktsägner berömd bössa från sistnämnda by, *Gammel-Päscha* kallad, bevarar sannolikt namnet af sin tillverkare, en smed ifrån Påls-gården. En för sina fina arbeten namnkunnig smed under järnhandteringsens blomstringstid vid midten af 1600-talet var Olof i Ytterberg eller *O'schmé*, som han i sägnen benämnes. Efter honom finnas ännu i behåll synnerligt välarbetade lås äfvensom ett alnmått. Låset å den s. k. *Storbun* i Härrö, ett minne från Karl XI:s tid, liksom också åtskilliga s. k. *barfréspirer* — utsirade smidda flöjlar, som for-

dom prydde den i Härjedalsgårdarna förekommande förstugukvisten eller *barfrén* — äro också prof på den gamla smideskonsten i dessa bygder.

Från hedenhös har smedernas yrke ej allenast varit högt värderadt, utan ock gärna med sig förknippat något hemlighetsfullt, i det att dess utöfvare ej sällan förmenats »kunna något mer än folk i allmänhet». Så äfven här. Flere af dessa bygders smeder hafva sina namn omspunna med sägner, af hvilka några må anföras som prof på folkdiktningens sätt att omkläda verkligheten i en för henne karakteristisk dräkt.

En af lillhårdalsbygdens skickligaste smeder i senare tid var bonden Anders Andersson i Sunnanå, vanligen kallad *Storsmedd'n* eller också *Gamsmedd'n* till skilnad från yngre smeder, som varit lärlingar hos honom. Ehuru han lefvat in i den senaste mansåldern, hafva flere sägner om hans person blifvit gängse, särskildt därföre att han ansågs vara i besittning af hemliga konster — vara en *trolljåkär*. Till bevis på hans yrkesskicklighet berättas, att kungen genom någon person bestält sig en sax ifrån honom för att få se, om det verkligen var sant, att han gjorde så goda saxar som ryktet vetat förmåla. Beställningen utföll till kungens belåtenhet, och mästaren erhöll tillåtelse att på sina saxar slå stämpeln »*numra ett*». Hans saxar kommo därigenom än mer i ropet; och få gårdar var det, där man icke skaffat sig en »*Gamsmedd'ns numra ett*».¹

Kungen lät också hos honom beställa ett sigill, hvilket »*Storsmeden*» äfven gjorde och sände till majestätet. Sigillet befans emellertid vid mottagandet vara alldeles slätt, hvarför kungen sände det till baka med tillsägelse, att han också ville ha det *graveradt*. Smeden skickade det på nytt till kungen, som det befans, med hälsning, att om han bara ville försöka det, skulle han nog bli nöjd. Kungen gjorde så, och då visade det sig, att sigillet lämnade det vackraste aftryck af hans namn, som han kunnat önska sig.

¹ Verkliga förhållandet härmed lär vara, att en numera afiden kejsertlig hofskräddare i Petersburg, Nordström, bördig från Östersund, äfvensom en landshöfding gjort beställningar af saxar m. m. hos den berömde smeden. Denne, som tillika var bonde, egde hemmanet nr 1 i sin by och stämplade af denna anledning sina arbeten med: *A. A. Son N:o 1*.

Äfven på andra sätt visste »Storsmeden» att begagna sig af hemlig konst i sitt yrke. En gång kom han till ett järnbruk i Dalarna, hvarest smederna som bäst voro sysselsatta med att smida spik. För hvarje *hetta* (rödglödning af ämnesjärnet) skulle en skicklig smed hinna tillverka minst 6—7 spikar. »Storsmeden» bad, att äfven han skulle få försöka med ett järnstycke. Han lade det dock ej i ässjan, utan omedelbart på städet, och ju mer han smidde, ju rödare blef järnet, och inom kort hade han på detta sätt smidt upp hela stycket till spik.

Dessa och dylika historier oafsedt var Anders Andersson, som sagdt, en framstående smed och malmgjutare. Det sätt, hvarpå han lärde sig gelbgjutningen, lägger i dagen både hans lärgirighet och finurlighet. Konsten att gjuta malm hade han förr ej känt till, och särskildt, huru *klockor* (bjällror) skulle formas, hade han länge funderat på. För att få reda på detta for han så den långa vägen ner till Hudiksvall. Där gick han till en gelbgjutare och begärde att få se på bjällror. I lagret fans dock ingen, som passade kunden — somliga voro för stora, andra för små. Han begärde då att få en förfärdigad i den storlek och form han önskade sig, men utbad sig samtidigt tillåtelsen att få se på, när den göts. Därmed »stal han konsten», for hem till Lillhärdal och göt klockor i mängd.

Andra så väl för sin skicklighet i sitt yrke som för sin förmenta hemliga konst beryktade smeder voro *Kettils-Pär*, äfven han boende i Lillhärdal, samt den från samma socken bördige *Sännsmeden* i Ytterhogdal. Den förre skulle ha förutsagt, att då det ringdes efter honom, skulle den ena af kyrkklockorna spricka, hvilket den också säges hafva gjort. Den senare var bl. a. vidt omkring anlitad att »göra igen» förkommet gods.

* *

Om också järnets framställning ur myrmalmen i det hela var enkel, kräfde den likväl icke ringa möda och påpasslighet af dem, som sysslade därmed. Vi skola nu se, hur därvid förfors.

Malmen eller järnockran uppsöktes i myrarna och kärren på därför lämpliga tider. Dessa ansågos vara efter midsommaren, i

den s. k. *håvålla*, tiden mellan nämnda högtid och slåttanden, då vattnet fallit ut från kärren, och marken i myrarna var någorlunda upptorkad, eller om hösten, innan den ännu frusit altför hårdt.

Till utrönande af, huruvida malmaflagringar funnos i botten — dessa ligga nämligen sällan eller aldrig i ytan, oftast på 1—2 alnars djup — begagnade man sig af ett 2—3 alnar långt smalt järnspekt, hvilket nedfördes i jorden. Af det mer eller mindre rasslande ljud, som därvid förnams, slöt man sig till malmens förekomst och mäktighet. Stundom använde man vid dessa malmundersökningar endast en hvittäljd trästake, som nedstöttes i marken; man såg då af det sätt, hvarpå han färgades, huruvida malm förefans eller ej.

Där nu sådan i lönande myckenhet påträffats, upplades den malmhaltiga myrjorden i högar att torka, hvarefter malmen urskades och hopsamlades. Denna skulle nu *rostas*. Var det god tillgång på tjänlig ved vid själfva malmtaget, skedde rostningen på stället, liksom ock själfva blästern i så fall ofta uppmurades i en backsluttnings därinvid; häri är orsaken att söka till att man träffar på järnbränningsplatser så långt ifrån bygden. Men i annat fall hemforslades malm och ved vid först inträffande lämpliga snöföre till den närmare gården uppförda blästerugnen för att man skulle hafva kortare väg till arbetsplatsen.

Rostningen, hvarigenom åtskilliga förorenande ämnen afsöndrades från malmen, hvilken därigenom också blef porösare och lättare genomtränglig för elden vid bränningen, tillgick så. På marken lades ett underlag, ett par famnar i fyrkant, af klufven furuved. Sedan denna antändts och kommit sig väl i brand, uppskofilades därofvån på ett lager malm till ett kvarters tjocklek och fick genomglödgas. För hettans bevarande brukade somliga brännare öfvertäcka bålet; endast några draghåll lämnades öppna för luftens tillträde.

Ugnarna, i hvilka utsmältningen af malmen skedde, voro olika stora efter råd och lägenhet, och ej alla lika väl murade. De ugnar eller blästrar, som ännu då och då påträffas i skogarna, äro helt konstlösa och små.

Vanligen anlades de i sluttningen af en backe. På en flat häll, *bottenhällan*, uppmurades af passande gråstenar en något aflång ugn,

omkring 3 fot lång, hälften så bred eller något mer samt omkring 1 aln hög. Stenarna hopfogades med lera. På ena långsidan, något ofvan botten, lämnades ett hål, hvori bälgen anbragtes vid blåsningen, den s. k. *forman*; på ena kortsidan var öppningen för slaggens utsläppande, slagghålet. Ofvanpå denna, upptill något vidare ugn murades sedan en trattformig, några fot hög, tämligen vid pipa, som omgafs af jord och trä.

När bränningen skulle försiggå, restes ugnen och pipan full med *spikad* (späntad) torr furuved, hvilken antändes. Så snart veden i det närmaste nedbrunnit till glöd, haldes något rostad malm där ofvanpå, och bälgen sattes i gång. Vanligen trampades denna, men någon gång sköttes den, som vi sett, äfven med vattenkraft. Alt eftersom malmen smälte och sjönk till botten, påfördes mera sådan; den uppkommande slaggen utsläpptes genom slagghålet, och härmed fortsattes, intill dess smältningen om några timmar var afslutad.

Nere på blästerns botten låg nu det utsmälta järnet som en glödhet klimp. Med ett böjdt järn togs denna ut ur ugnen, greps med tänger och kastades på en stenhäll, där den utplattades något och renades från slag och kolrester, hvarpå den med en yxa fördelades i aflånga stycken för att lättare kunna handteras vid smidningen. Ett sådant obearbetadt stycke, funnet i jorden vid en bläster-grop i Linsälls kyrkby, är af författaren öfverlämnadt till Nordiska museet.

Dessa *färskor* eller råjärnstycken omsmältes understundom ännu en gång för att lämna ett smidbarare, mindre skört järn. Men vanligen fördes de nu till gårdsmedjan, där de i härden och på städet undergingo vidare behandling. Antingen utsmiddes de till särskilda för afsalu ämnade, vanligen 2—3 tum breda och 12—15 tum långa stycken s. k. *tackler*, eller förarbetades de till de olikartade smidesalster, hvarom ofvan är taladt.

På dessa järnstycken liksom på smidesarbetena inslogo tillverkarna ej sällan sina bomärken för att få sin vara känd och efterfrågad. I Härrö by såg förf. ännu 1890 en tyvärr nu förkommen »tackle», å hvilken smeden anbringat sitt bomärke ♥.

Det ur blästrarna vunna järnet, som gemenligen kallades *blissijörn*, och hvaraf en hel del smiden ännu finnas kvar i bygderna, gaf god egg, men var på grund af sin starka fosforhalt tämligen skört.

Till följd af den möda, som måste nedläggas på dess tillverkning och dess däraf betingade dyrhet, var det naturligt, att man i forna tider starkt hushållade med järnet. Såsom exempel på slik sparsamhet omtalas, att *Gumm-Svån* i Ytterberg (i slutet af 1700-talet) förbrukade endast 5 marker ämnesjärn och 20 stycken spikar för gårdens behof under hela sin fyrtioåriga bondetid. Vidjan och träpluggen fingo oftast ersätta järnet. Denna vana har följt med ända fram mot vår tid. Så berättas också, att vid timmerafverkningens början i härjedalssocknarna (omkring 1850) vidjor användes till bindslen vid timmerforslingen. Järnkedjor voro altför dyra, tyckte man. Snart nog anpassade man sig dock äfven här till nyare tiders bruk och arbetsmetoder.

ERIK MODIN.

